

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,
доктор філософських наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології
НАН України

НАТАЛІЯ ПАНІНА,
доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу соціально-політичних
процесів Інституту соціології НАН України

Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до "помаранчевої революції"

Abstract

The article deals with the analysis of main stages and tendencies of social transformations that have been taken place in Ukraine since the well-known Perestroika in the ex-USSR. Transformational processes are studied in very important for Ukrainian society aspects, such as: institutional, socio-structural, and socio-psychological. Besides, the authors concentrated a special attention on the role of classes, elites, and the broad masses in the different stages of period have been analyzed.

Період трансформації суспільства в Україні, як і в інших пострадянських державах, триває вже понад 20 років, починаючи від приходу до влади лідера “неономенклатури” Михайла Горбачова і до нинішнього “постпомаранчевого” етапу радикальних і багато в чому поки неосмислених соціальних змін. Соціологам дуже поталанило в тому, що із початком перебудови в радянському суспільстві стали поступово зникати численні ідеологічні заборони на дослідження громадської думки, масових оцінок економічної та соціально-політичної ситуації, цінностей та установок населення. Мірою ослаблення, а згодом і остаточної ліквідації політичної цензури потроху йдуть у минуле побоювання громадян за можливі негативні наслідки відкритого висловлення своєї думки в процесі спілкування із соціологами. Завдяки цьому українські соціологи мають у своєму розпорядженні дані численних досліджень, що стосуються динаміки масової свідомості, психологічного стану і соціального самопочуття людей, їхнього ставлення до влади та політичних інститутів, особливостей сприйняття етносоціальних і класових відносин у суспільстві. Серед такого роду соціологічної інформації на особливу увагу заслуговують, на наш погляд, дані багаторічного моніторингу соціальних змін в Україні, здійснюваного Інститутом соціології НАНУ (1992–2006), узагальнені результати якого покладено нами в основу концептуальних висновків, що містяться у пропонованій доповіді. Поряд із цими даними ми спиралися й на результати масових опитувань, проведених нами у Відділенні соціології Інституту філософії НАН УРСР, а також у Всеукраїнському відділенні ВЦДГД (1986–1991 роки). Суттєву роль в концептуальному осмисленні трансформаційних процесів в українському суспільстві відіграла співпраця із закордонними колегами, участь у проектах наукових досліджень, конференцій і видань спільно з Я.Шимоном і Л.Брустом (Угорщина), Р.Барнзом (США) у 1991–1992 роках, Х.-П.Майером (Швейцарія) у 1992–1994, Р.Фарненом (США) у 1993–1996, К.Зегберсом (ФРН) у 1994–1997, Е.Бромет (США) у 1996–2005, Ю.Левадою, Б.Гудковим і В.Магуном (Росія) у 1998–2006, В.Адамським (Польща) у 2001–2004, Д.Лейном (Велика Британія) у 2005–2006 роках.

Чимало з того, про що лаконічно йтиметься у нашій доповіді, дістало розгорнуте обґрунтування у низці публікацій, підготовлених нами в останні десятиліття. Оскільки можливість ознайомитися з емпіричним матеріалом, що засвідчує міру достовірності наших висновків, відкрита для аудиторії завдяки опублікованим раніше працям,¹ ми

¹ Дивись: *Golovakha E. Popular Social and Political Attitudes in Ukraine // Ukraine: The Search for a National Political Identity. - Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 2000; Golovakha E. The Main Tendencies of Social Development under Postcommunist Transformation //Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th. - Kiev: Institute of Sociology, 2000; Golovakha E., Panina N. Post-Soviet Deinstitutionalization and Formation of New Social Institutions in Ukraine //Sisyphus. Social Studies. - 2002. - Vol. XXI. - P.13-32; Golovakha E., Panina N. The Potencial for Protest in Ukrainian Society //Sociological Research. - 2000. - Vol.39. -*

зосередимо аналіз насамперед на логіці соціальних трансформацій останніх двох десятиліть, на характеристиці специфіки етапів соціальних змін, що відбувалися в Україні, у тих аспектах, котрі є визначальними для суспільства — інституціональному, соціально-структурному і соціально-психологічному, особливу увагу приділяючи при цьому ролі класів, еліти і громадськості на різних етапах трансформації суспільства.

Соціальні зміни часів “перебудови” та інституціональний вибух 1991 року

Специфіка соціальних трансформацій в Україні багато в чому визначається історичним досвідом формування інституціональної та соціально-класової структури суспільства, а також базисного типу особистості в межах “радянського соціуму”, який на початку 80-х років минулого століття увійшов у смугу соціально-економічної, а потім і політичної кризи, що стрімко поглиблювалася і зумовила крах радянської держави та створення на її руїнах нових незалежних держав. І для громадян СРСР, і для переважної більшості закордонних аналітиків драматичний фінал горбачовської перебудови виявився багато в чому несподіваним і не пояснюваним. Навіть сьогодні, коли вочевиднилися закономірний характер і незворотність змін, суттєві труднощі виникають у разі спроби обґрунтувати неминучість розладу країни, яка претендувала на світову гегемонію, країни із колосальними природними й людськими ресурсами, зі сталою соціальною структурою, із привілейованою і, здавалося, згуртованою владною елітою, із громадськістю, що виявляє підтримку владі й панівній ідеології.

Основні складові сталої інституціональної системи — 1) законодавча база, що визначає легальність суспільного устрою, 2) всеосяжна інституціональна інфраструктура, що включає потужний репресивний апарат і перевірену часом владну вертикаль, і, нарешті, 3) згода переважної більшості населення сприймати “радянський порядок життя” як природний, здебільшого прийнятний, а відтак і легітимний — цілком могли забезпечувати подальше існування держави, попри серйозні економічні негаразди, опозиційні настрої частини творчої інтелігенції, несприятливі зовнішньополітичні умови й локальні воєнні поразки. Пояснювати загибель СРСР погіршенням економічної ситуації, тиском Заходу, війною в Афганістані й сепаратистськими настроями в окремих республіках можна лише перебуваючи за межами країни, в якій із масовим ентузіазмом зустріли фантастичні за своєю безглуздістю андроповські методи зміцнення дисципліни, де існувала величезна черга для інтелігентів, котрі воліли вступити до лав КПРС і записатися в резерв МЗС для поїздок за кордон (ціною співпраці із КДБ), де завжди можна було знайти скільки завгодно добровольців для великих новобудов і ліквідації наслідків техногенних катастроф, де, зрештою, був практично знищений дисидентський рух.

На наш погляд, до інституціональної кризи, що вибухнула, і швидкоплинного розвалу країна була абсолютно не готова, й подальші етапи трансформації більшості пострадянських держав (за винятком прибалтійських) це переконливо підтвердили. За

№ 6. - Р. 50-63; Головаха Е. Критерии и формулы политического успеха: методы измерения и результаты исследования актуального и потенциального успеха политических лидеров Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2002. - № 2. - С.86-101; Головаха Е.И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. К.: ИС НАНУ, 1996; Головаха Е.И., Панина Н.В. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС). Конструирование и применение теста в массовых опросах. - К.: ИС НАНУ, 1997; Головаха Е.И., Панина Н.В. Постсоветская деинституционализация и формирование новых социальных институтов в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2001. - № 4; Головаха Е. Главные тенденции развития украинского общества у светлі результатов социологического мониторинга 1994-2003 год в // Украинское общество 1994-2003. - ИС НАНУ, 2003. - С.107-112; Головаха Е., Панина Н. Социальное самочувствие населения та тенденции социальных змін в Україні // Україна - 2003. Мониторинг социальных змін. - К.: ИС НАНУ, 2003; Панина Н. Украинское общество: от выборов до выборов. Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002. - К.: ИС НАНУ, 2002; Панина Н. Социальное самочувствие і політичний вибір населения Украины в умовах тривалої аномії // Украинское общество: мониторинг социальных змін. К.: ИС НАНУ, 2000. - С.205-216.

п'ятнадцять років незалежного існування пострадянські держави так і не змогли досягти принаймні “радянського” рівня ВВП, у більшості з них політичне управління тією чи тією мірою здійснюється авторитарними методами, підтримуваними більшістю населення і стримуваними переважно міжнародним тиском. Оскільки предметом аналізу в нашій доповіді є соціальні трансформації в Україні, ми спеціально не спинятимемося на загальних проблемах пострадянських суспільних змін. Зазначимо лише, що на першому етапі трансформацій українське суспільство інституціонально нічим істотно не відрізнялося від російського і білоруського, спільними були в той період і характеристики масової свідомості, і соціально-класова структура, і рівень життя населення.

Що ж у такому разі послугувало вирішальним стимулом до кардинальних суспільних змін? Прийнято пов'язувати вихідний момент пострадянської трансформації із двома ключовими подіями: приходом до влади Михайла Горбачова і Чорнобильською катастрофою. Перша подія зумовила очікуваний після тривалого періоду застійної геронтократії потяг до пошуку нових шляхів розвитку радянського суспільства, а друга — вочевидила смертельну загрозу для держави від сформованого за умов закритого суспільства синдрому безвідповідальності людей, відповідальних за обтяжені ризиком тотальних катастроф сучасні технології. У результаті омолоджене радянське керівництво пішло шляхом соціального експериментування заради вивільнення тривалий час придушеної соціальної ініціативи, що й призвело до краху держави, яка не могла існувати без єдиної тоталітарної ідеології, що скріплювала всі її різномірні елементи. Чинниками, які пришвидшили інституціональний крах, були тиск економічно ефективнішого й ідеологічно згуртованішого Заходу, прагнення звільнитися від “радянського диктату” у країнах “соціалістичного табору” й дедалі обтяжливіша для економіки СРСР, що стагнувала, підтримка антизахідних режимів у країнах “третього світу”.

У найзагальніших рисах таке пояснення є цілком правдоподібним. Проте й за таких непростих умов у радянського керівництва був цілком можливий шлях збереження держави та її інституціональних підвалин, якби було прийнято протилежну горбачовській перебудові та гласності стратегію політичної закритості, приклад якої буквально напередодні перебудовних процесів продемонстрував Юрій Андропов, котрий і досі залишається в масовій свідомості росіян, білорусів і навіть українців одним із найпривабливіших політичних лідерів. Почасти таку стратегію прийняв Китай, який спромігся поєднати комуністичну ідеологію, партійний диктат і політичну цензуру з елементами ринкової економіки й модернізації способу життя населення. Проте між Радянським Союзом і Китаєм була одна дуже суттєва відмінність, котру, як правило, пов'язують із особливостями культури та психології, мало зважаючи на те, що оновлення владної еліти шляхом масових репресій і заповнення місць, що звільнилися, честолюбними вихідцями з “партійних низів” відбувалося в Китаї на 20 років пізніше, ніж в СРСР, в якому по завершенні сталінської доби номенклатура набула сакрального характеру і статусу недоторканих. Саме вкрай повільне оновлення найпривабливіших соціальних позицій за пришвидшеного поповнення лав претендентів на високі місця у статусній ієрархії й послугувало потужним стимулом для початку трансформаційних процесів у радянському суспільстві.

Задовго до перебудови, як було продемонстровано в дослідженнях соціально-професійних орієнтацій 1970-х років, у свідомості поколінь, що входили в самостійне життя, професії й посади, що давали змогу посісти верхні щаблі в соціальній ієрархії, перетворилися на предмет масових орієнтацій, а наймасовіші професії та пересічні посади виявилися непривабливими для переважної більшості молоді. Зростання соціально-статусних домагань стало джерелом дестабілізації сформованої соціальної ієрархії, оскільки нереалізованість очікувань спричинювала посилення незадоволеності соціальною системою більшості представників нових когорт.

Для задоволення нових амбіцій і домагань були потрібні й нові привілейовані соціальні позиції, що було нереалізованим у рамках обмеженого й ідеологічно замкнутого номенклатурного класу. На місця у вузькому колі радянської еліти виявилось забагато претендентів, а оскільки випробуваний більшовицький метод відстрілу старої й підгодовілі нової номенклатури вже не міг бути реалізований, залишалося одне — дозволити деякі соціально-економічні вольності й спрямувати невтамовну спрагу надбання у сферу вияву приватної економічної ініціативи. Утім, цей шлях був не надто привабливим для творчої й наукової інтелігенції, лави якої були по вінця заповнені здібними й честолюбними людьми, котрі цілком дозріли для кар'єрного зростання і здобуття відповідних привілеїв. Професор Д.Лейн у своїй монографії “Підйом і занепад державного соціалізму”² відзначив особливу роль інтелігенції в перебудовних процесах, виходячи з того, що серед спеціалістів висококваліфікованої розумової праці були найбільшою мірою поширені орієнтації на ринкову економіку і політичний плюралізм. Це, звісно, так. Але за часів перебудови творча і наукова інтелігенція особливо активно брала участь у тих акціях, що знімали обмеження з її самовираження й кар'єрного просування у творчих спілках, наукових установах і навчальних закладах. Серед цих людей і було знайдено кадровий політичний резерв, що залюбки поповнив лави неономенклатури після провалу “ГКЧП” та інституціонального вибуху, що стався потім.

Під інституціональним вибухом як альтернативою еволюційної зміни системи соціальних інститутів ми розуміємо здійснення в найстисліші терміни всеосяжної інституціональної реорганізації та прийняття нових законодавчих засад соціального життя. Поступове ослаблення інституціональних підвалин радянського суспільства в перебігу перебудови назагал влаштовувало нову номенклатуру як у союзних структурах влади, так і в більшості республік СРСР. Але цей процес аж ніяк не влаштовував традиційну привілейовану верству, яка в результаті еволюційних змін наражалася на ризик остаточно втратити свої позиції. Не випадково до складу “ГКЧП” увійшли керівники всіх силових відомств та оборонної промисловості, інституціональна інфраструктура і кадровий склад яких могли найбільше постраждати через зміну державного устрою.

Важко переоцінити роль серпневого путчу 1991 року в розвалі СРСР. Продемонстровані старою номенклатурою нерішучість та організаційна безпорадність остаточно переконали населення в тому, що чогось корисного для “пересічної людини” від колишньої системи очікувати годі. Наприкінці року, коли економічна ситуація настільки загострилася, що реальною виявилася загроза голоду, “національні бюрократії” сприймалися населенням як ближчі й перспективніші за неспроможне союзне керівництво. Звідси й абсолютно байдуже ставлення мас, які підтримали у березні на референдумі ідею збереження Союзу, до його ліквідації унаслідок “біловезьких угод”. І особливу роль у ліквідації СРСР відіграла Україна, владна еліта якої в останні два роки перебудови встигла відчутти переваги незалежності від диктату, а населення вірило у виняткову економічну могутність країни, якій не дають реалізуватися повною мірою лише союзні кайдани. Крім того, цими роками в масовій свідомості переважало романтичне ставлення до демократії як імовірного джерела досягнення рівня життя, подібного до того, що існував у розвинених капіталістичних державах. І хоча формально Компартія України була на той час заборонена, в країні зберігалася своєрідна “єдність партії і народу”: владна еліта, демократична опозиція і більшість населення підтримували перспективу незалежного існування країни. Мабуть, саме Україна відіграла вирішальну роль в остаточному банкрутстві ідеї оновленого Союзу, адже Єльцин і його російські соратники цілком припускали якісь варіанти збереження єдиної держави (за умови відсторонення від влади М.Горбачова).

Вибуховий характер зміни інституціональних засад радянського суспільства в результаті розвалу СРСР та політичних, економічних і соціально-культурних змін, що

² Девид Лейн. Подъем и упадок государственного капитализма. Киев: Институт социологии НАНУ, 2006.

супроводжували цей процес, навряд чи хтось заперечуватиме. Достатньо сказати про сам феномен розвалу наддержави, про втрату панування комуністичної ідеології і знищенні інституту однопартійності, про ліквідацію монополії інституту державної власності, про зникнення одіозних тоталітарних інститутів у царині духовного життя. Важко назвати бодай один соціальний інститут, який не був би цілком або частково зруйнований у результаті пострадянських перетворень. Принципові зміни не заторкнули хіба що інституту сім'ї. Руйнація старих соціальних інститутів здійснювалася законодавчим шляхом, із подальшою докорінною реорганізацією інституціональних установ. Та хоч би яким економічно неефективним був процес приватизації державної власності в перші роки його здійснення, він ґрунтувався на легальному базисі, що внеможливилював державну монополію на власність у сфері виробництва і торгівлі. Хоч яким близьким за духом був інститут виконавчої влади в пострадянських державах до радянської партійної монополії, його законодавчо визначені повноваження і сам спосіб функціонування (на засадах демократичних виборів) принципово відрізняються від інституту однопартійної влади. Отже, можна впевнено стверджувати, що старі соціальні інститути, які забезпечували певну соціальну стабільність та інтегрованість суспільства, в результаті посткомуністичної трансформації втратили принаймні два із трьох інституціональних атрибутів — легальність та організаційну інфраструктуру.

У цей період практично одночасно виникають і стають легальними нові основні соціальні інститути: президентська вертикаль влади, багатопартійна система без домінування забороненої КПРС, приватна власність і великий бізнес, деідеологізовані силові структури. Фактично створюється цілком нова інституціональна інфраструктура, котра у той період користується переважною підтримкою населення, набуваючи в такий спосіб легітимного статусу. Проте парадокс ситуації з інституціональної точки зору полягав у тому, що цього статусу набула система установ, які за своєю сутністю були нездатними здійснювати функції, необхідні для підкріплення декларативно прийнятих норм і цінностей демократичного суспільства. Владна еліта не готова була до діалогу з опозицією і громадськістю, судова влада залишалася залежною від виконавчої, підприємці відчували себе власниками не “священної”, а украденої в державі власності, наука, культура, освіта й надалі існували як “залишковий сектор” державної економіки. І масова свідомість, що декларативно підтримувала ринкову економіку, політичну демократію і правову державу, зберігала в повному обсязі патерналістські стереотипи, психологію залежності від держави і безпорадності перед її свавіллям. Образно кажучи, Україна була такою самою мірою готова до руйнації старої інституціональної системи, якою не була готова до створення нової.

Стратегія стримування інституціональних змін: 1992–1994 роки

На початку 1992 року в Україні склалася інституціональна ситуація, яка, на перший погляд, сприяла здійсненню політичних і соціально-економічних реформ, необхідних для розбудови демократії й ринкової економіки. Проте переважна більшість владної бюрократії та пересічних громадян у цей час не були зацікавлені в принциповому перетворенні усталеного соціального ладу, навіть якщо на декларативному рівні вони підтримували ідею принципової зміни суспільної системи і поглиблення ринкових реформ. У соціалістичній системі багато чого не влаштувало людей, але тільки не гарантована зайнятість і можливість вертикальної мобільності для вихідців із робітничого класу й селянства, що неминуче вимагало надлишкового й структурно незбалансованого створення робочих місць і престижних соціальних позицій. На відміну від капіталістичної системи, яка періодично потерпає через надвиробництво товарів і послуг, соціалістичне суспільство тривалий час здійснювало надвиробництво виробників і споживачів із відповідним спотворенням соціально-класової та соціально-професійної структури. Ніде у світі не було й такої питомої ваги лікарів і вчителів у загальному складі населення, як в

СРСР (зокрема й в Україні). Аналогічна ситуація до моменту розвалу Союзу склалася стосовно більшості соціально-професійних позицій, пов'язаних із працею вищої кваліфікації. Звісно, нова влада могла б удатися до радикального реформування соціально-професійної структури, кинувши її "на поталу" ринковій економіці. Але саме в цьому разі мільйони людей, що мають високу кваліфікацію, виявилися б непотрібними в новій структурі. Те саме відбувалося й із соціально-класовою структурою, де екстенсивний розвиток сфери матеріального виробництва (пліч-о-пліч з ідеологічною установкою на зміцнення авангарда радянського суспільства) спричинився до надвиробництва в СРСР та Україні "передового загону робітничого класу" — промислових робітників.

Зрештою виникла специфічна "українська модель" посткомуністичного розвитку, яка суттєво відрізнялася від прибалтійської, російської, кавказької й середньоазійської моделей. Серед республік колишнього Союзу, напевно, лише Білорусь і Казахстан у той період були близькі до України, хоча очевидне тяжіння до Росії й відсутність купонної гіперінфляції не давали змоги віднести їх до єдиного табору прихильників певного типу соціального виживання — соціалістичного суспільства без комуністичної ідеології, із регульованою державною економікою й ринковими відносинами, що формуються стихійно. У системі координат "закрите – відкрите суспільство" Україна посіла вельми своєрідну позицію "напіввідкритого суспільства" зі значним просуванням до відкритості лінії політичних свобод і вкрай незначним — в економічній сфері.

Цілком природно, що такий "політико-економічний кентавр" довго існувати не міг, адже у світовому досвіді соціальної організації прикладів стабільного існування політичної свободи за економічного свавілля не знайти. Утім, феномен "української моделі" посткомуністичного розвитку виник і лише одним фактом свого виживання за умов найскрутнішої соціально-економічної кризи заслуговує на серйозний аналіз у плані можливості розв'язання проблеми соціальних конфліктів, які нерідко набувають у трансформаційних суспільствах агресивного й кровопролитного характеру.

Можливо, для істориків та економістів майбутнього, які звертатимуться до аналізу подій, фактів і закономірностей розвитку посткомуністичного світу після розвалу СРСР, феномен українського варіанта "економічного дива", коли в найстисліші терміни рівень життя більшості населення країни виявився нижчим за межу бідності, злиднів ба навіть фізичного виживання, становитиме неабиякий теоретичний інтерес. "Українська модель" першого етапу посткомуністичної трансформації суспільства, за всієї її економічної неефективності, виявилася дієвою в одному — у здатності зберегти в країні мир і уникнути відкритої внутрішньої агресії та кровопролиття. Саме в цьому Президент України Л.Кравчук убачав певний успіх своєї внутрішньої політики, що свідчив на користь обраної владою "консервативно-охоронної" стратегії розвитку держави й суспільства за умов спільних для всіх посткомуністичних країн соціально-економічних потрясінь. І справді, факт залишається фактом: з погляду внутрішньополітичної стабільності Україна виявилася однією з небагатьох колишніх радянських республік, яким вдалося уникнути непримиренної конфронтації різних політичних сил і кровопролитних конфліктів.

У принципі не виключено, що саме Україна нагромадила той досвід мирного переходу від комуністичної диктатури й планово-адміністративної економіки до відкритого демократичного суспільства, що має виняткову історичну цінність і вартий відтворення в інших державах, які відмовляються від свого комуністичного минулого. Можливо, й ціна за "безконфліктність" на самому початку незалежного існування — розвал економіки і масова аномія — не така вже й висока, щоб відмовлятися від обраної стратегії розвитку, що забезпечила той самий "поганий мир", який є ліпшим за "добру війну".

Сутність "української моделі" визначалася прагненням влади утримати соціальну рівновагу шляхом мінімізації соціальних змін і збереження колишніх структур і

механізмів соціального управління задля запобігання масовій соціальній незатребуваності, що є неминучим наслідком докорінного руйнування соціальних підвалин. Результатом реалізації цієї моделі є, з одного боку, відсутність широкомасштабних конфліктів, що мають насильницькі форми, а з іншого — вгасання економіки й соціально-політичної активності. Для досягнення масової підтримки такої стратегії в суспільстві культивувався тотальний страх перед будь-якими конфліктами, неминучо поширюваний і на необхідний для демократичного розвитку конфлікт між віджилими тоталітарними структурами управління і громадянським суспільством. Зрештою страх населення перед конструктивними соціальними конфліктами сам по собі стає механізмом, що стримує будь-які конструктивні дії з подолання соціально-економічної кризи.

Неабияк залякане можливим соціальним хаосом за радикалізації суспільних змін, населення здебільшого дотримувалося тієї самої "політичної лінії", що й владні структури: декларативно підтримуючи ідеї демократизації суспільства, ринкової реформи та розбудови правової держави і нічого не здійснюючи для реального досягнення цих політичних цілей, не довіряючи політикам, але й не наполягаючи на активізації їхніх зусиль у розбудові демократичної держави з ефективною ринковою економікою. У цьому побоюванні — спільному для управлінської еліти, що боїться втратити звичні важелі управління, і для "мовчазної більшості", що чіпляється за цю еліту, бо вбачає в її звичному зі старих добрих часів керівному і спрямовувальному образі гаранта "поганого миру" — полягало в той період основне джерело деградації економіки й дискредитації ідеї державної незалежності.

Характеризуючи сформовану на першому етапі посткомуністичної трансформації українську модель суспільного устрою, слід взяти до уваги також особливу систему міжелітарної взаємодії, що склалася в Україні в результаті посткомуністичної диференціації політичної еліти, здатної за певних умов виступати як політичною силою, що стабілізує ситуацію в суспільстві, так і ініціатором організованого соціального протесту. Специфіка соціально-політичної організації суспільства зумовлює особливості існування еліт, спосіб їхньої взаємодії, зони злагоди та конфлікту. Загальна закономірність полягає в тому, що рівень жорсткості державного контролю за соціальною поведінкою в головних сферах життя суспільства — економічній, політичній, соціально-культурній — безпосередньо пов'язаний із рівнем зовнішньої та внутрішньої диференціації відповідних еліт. Це означає, що найбільш інтегрованими є елітарні верстви в суспільстві, де єдина тоталітарна ідеологія і потужний репресивний апарат практично внеможливають саме існування політичної опозиції як основного джерела виникнення міжелітарного конфлікту. Причому особливою "безконфліктністю" вирізняються комуністичні держави, що тримають під жорстким контролем не лише політико-ідеологічну сферу, а й економіку. І якщо в межах "некомуністичного тоталітаризму" можливе існування приватної власності, конкуренції та ринкових відносин, які неминуче породжують диференціацію економічної еліти й міжелітарний конфлікт, то повновладдя комуністів дає змогу тривалий час зберігати "елітарний моноліт".

У перші роки посткомуністичної трансформації ситуація, здавалося б, принципово змінилася внаслідок диференціації соціалістичної номенклатури та появи нових політичних, економічних й інтелектуальних еліт, породжених крахом комуністичної ідеології та незалежним розвитком України. Саме в конфлікті старих і нових еліт приховане основне джерело соціального вибуху в посттоталітарному суспільстві, оскільки для кризових періодів суспільства протистояння еліти і маси (за винятком окремих стихійних виступів, легко придушуваних згуртованими елітами) може набувати революційних форм, що загрожують масовим кровопролиттям і громадянською війною, лише в тому разі, коли інтереси владної еліти виявляються несумісними (взаємовиключними) з інтересами опозиційних політичних сил. Попри те, що в Україні

процес диференціації еліт призвів до очевидного ідеологічного протистояння "партії влади" та опозиції, а масове невдоволення владою і недовіра до їхньої здатності подолати кризу набули всеосяжного характеру, в суспільстві не знайшлося достатньо активних та зорганізованих сил, здатних перетворити затяжний еволюційний процес відмирання старої суспільної системи на революційний вибух, спираючись на масову недовіру до владних структур і незадоволення економічним становищем країни.

Десятки юридично оформлених політичних партій, що декларують опозиційність правлячій еліті, не змогли стати реальною опозицією владі, що відтворювала в суспільстві феномен, характерний для розвиненого соціалізму, — всюдисущу "партію влади", відмінність якої від колишньої КПРС полягала лише у відсутності явної й такої, що не підлягає ревізії, ідеологічної доктрини, а єдина сутність — в необмеженому володінні основними важелями управління державно-колгоспною економікою та сферою законотворення, що регулює розподіл власності. "Партія влади" легко пожертвувала ідеологічними догмами й окремими політичними фігурами заради консервації замкнутої системи регулювання соціально-економічних відносин, у якій могли змінюватися виконавці, але не механізми, відпрацьовані десятиліттями економічного примусу. Спроби надати цій системі невластивих їй функцій соціального захисту населення оберталися фарсом, перетворюючи переважну більшість населення на незаможних, що потребують державної опіки. У такий спосіб відтворювався феномен "єдності партії і народу", коли "партія" постійно піклується, щоб у суспільстві було якомога більше незаможних, а останні тримаються за неї, бо бояться втратити останні завоювання соціалізму, але поступово усвідомлюють, що рука, яка голосує за збереження старих порядків в економіці, дедалі більше стає рукою, протягнутою за милостинею.

Таким чином, незважаючи на те, що в Україні процес диференціації еліт призвів до протистояння "партії влади" та опозиції, в суспільстві не знайшлося достатньо активних і організованих сил, здатних надто тривалий еволюційний процес відмирання старої суспільної системи перетворити на революційний вибух, спираючись на наявну масову недовіру владним структурам і незадоволення економічним становищем країни. Це було пов'язано з феноменом розподілу сфер впливу між елітами, коли економічна сфера опинилася в руках старої номенклатурної еліти, а ідеологічна — в компетенції найорганізованішої нової еліти, що сформувалася навколо ідеї пріоритетності зміцнення національної державності.

Якщо неономенклатурна і національно-демократична еліти, розподіливши сфери впливу, створили потужний "центристський буфер", що стримував соціальний вибух, то праві націоналістичні та ліві комуністичні радикали саме своїм непримиренним суперництвом (на відміну від Росії, де шовіністи і комуністи спільними зусиллями провокували путчі й масові заворушення), знижували потенціал вибухонебезпечного екстремізму. Зрештою ані ті, ані інші не змогли заручитися вирішальною підтримкою люмпенізованих і маргінальних верств населення, що становлять головну деструктивну силу соціального протесту.

Становлення подвійної інституціональної системи: 1994–1998 роки

Перші роки незалежного існування України, попри всі політико-реформістські й ринкові експерименти нової влади, практично не спричинили становлення нових інститутів, наділених легітимним статусом у суспільстві й дієвою інституціональною інфраструктурою. За цих умов виявлялося дедалі більше свідчень відновлення легітимності елементів радянської інституціональної системи: державного патерналізму, комуністичної партії, "псевдоприватизованих" (нібито акціонерних) підприємств тощо. Численні колишні соціальні інститути почали якнайактивніше функціонувати за нових соціальних умов. Замість очікуваного виродження їх сталося своєрідне переродження, образно кажучи — "реінкарнація". Завдяки цьому в соціальній структурі пострадянського суспільства збереглося чимало статусних і рольових позицій для соціальних акторів, що посідали аналогічні позиції в минулому. Так, наприклад, до нових державних структур потрапила, практично не зазнавши матеріальної, соціально-статусної й моральної шкоди, колишня номенклатура.

І хоча влада України постійно наголошувала свою відданість західній ідеології та прагнення інтеграції із Заходом, новостворена "держава-кентавр" (із головою, спрямованою на Захід, але не здатна реально рухатися в жаданому напрямі через базис, що пручався "соціалістичними копитами") являла собою "перехідний соціум", чий статус ставав дедалі менш визначеним у плані демократичної й ринкової перспективи. Під впливом різноспрямованих імпульсів політичного й економічного розвитку "суспільний організм" еволюціонував у напрямі, протилежному початково задекларованим очікуванням, коли на тлі масового розчарування в чудодійності демократичних декларацій посилилася ностальгія за втраченим "соціальним ладом".

У цьому контексті найважливіші відмітні риси ініціального етапу пострадянських трансформацій та етапу, що розпочався після двох перших років інституціональних змін, можна схематично подати так:

1991 — початок 1992 року	1994–1998 роки
Орієнтація на ринкові механізми регуляції економіки	Орієнтація на державну підтримку виробничого сектору
Масова підтримка державної незалежності	Переважає підтримка реінтеграції
Комуністична партія втрачає масову підтримку	Комуністична партія — головна опозиційна сила і претендент на владу
Відповідальність за кризу покладається на комуністичний режим	Відповідальність покладається на демократично обрану владу

Ці зміни стали уможливлені завдяки суттєвій еволюції масової свідомості, в якій прогресувало неприйняття інституту багатопартійності, помітно зміцнилися позиції противників приватної власності на землю і підприємства. Здавалося б, кілька років вільного життя, виникнення верстви власників і потужний "викид" приватної економічної ініціативи, мали сприяти поступовому викоріненню комуністичних звичок та умонастроїв у значної частини населення. Утім, ані цей чинник, ані навіть поповнення демократичного табору кількома когортами молоді, серед якої комуністичні орієнтації поширені найменшою мірою, не призвели до розширення сфери впливу демократичних цінностей. Привид комунізму поступово набував зримих рис і цілком вагомим владним амбіціям.

Та попри все, українське суспільство навіть за таких умов уникнуло загрози "другого пришестя" комуністичного месії та агресивних соціальних конфліктів. Пояснити це, на наш погляд, можна, якщо прийняти концепцію становлення парадоксальної "інституціональної гіпервартісності", ґрунтованої, з одного боку, на тому, що системотвірні інститути радянського суспільства, втративши легальність у результаті перебудови і розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності — згоди людей із соціальними правилами, базованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства і соціалістичних пільг для населення та привілеїв для владної еліти; незмінності державного сектору в соціальній сфері — освіті, охороні здоров'я, науці, художній культурі, управлінні професійними й міжгосподарськими взаєминами. З іншого боку, нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства — тіньовий ринок ("ліве" виробництво та спекуляція за умов дефіциту), блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль (розрив між публічними та приватними моральними позиціями) — трансформувалися в легальні інститути "перехідного суспільства", але не набули належної легітимності внаслідок масового сприйняття їх як "узаконеного беззаконня". Звідси й незгода людей жити за формально легалізованими, але такими, що залишаються "тіньовими" за суттю, правилами і визнавати нові установи базисною інституціональною інфраструктурою суспільства. Відчуваючи аномічну деморалізованість, недовіру й незадоволеність своїм становищем у суспільстві, більшість

громадян України перебували у стані амбівалентності стосовно інституціональних утворень, легальність або легітимність яких не забезпечені правом чи мораллю. Такого штибу амбівалентність виявилася у масовій згоді жити в такому інституціональному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, а легітимність — збереженням мімікрованих колишніх інститутів, що зберігають традиційну регулятивну функцію й спираються на збережені елементи соціальної інфраструктури, старі соціальні позиції та рольові приписи. У такий спосіб і формувалася “інституціональна гіпервартісність” українського суспільства, ґрунтована на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції й стабільності атрибутів інституціональності. Класичним прикладом інституціональної подвійності є діяльність народних депутатів України, більшість яких одночасно є активними учасниками підприємницької діяльності, оскільки інститути владні й комерційні утворили, те, що, користуючись терміном Р.Інглегарта, можна назвати “симбіотичним взаємозв'язком”.³ У такому парному взаємозв'язку опинилися практично всі інституціональні утворення, забезпечуючи громадянам України можливість в кожному інституціональному секторі відчувати подвійне інституціональне навантаження і знаходити необхідні для соціальної злагоди атрибути легальності та легітимності.

Паралельне існування двох соціальних структур забезпечувало й новий соціальний лад, за якого найактивніші нові соціальні актори не прагнули дестабілізації суспільства, побоюючись комуністичної реставрації, а представники масових старих верств намагалися разом із подвійною інституціоналізацією зберегти принаймні частково свої звичні соціальні ролі й позиції. У результаті більшість суспільства доходила згоди у прийнятті такої соціальної ситуації, коли старі й нові соціальні інститути співіснують, забезпечуючи своїм суперечливим впливом легальність і легітимність наявного соціального ладу.

Процес становлення такого штибу інституціональної системи поєднувався із помітним погіршенням економічної ситуації в країні — падінням ВВП, зростанням безробіття, зниженням рівня життя населення, на тлі якого відбувалося зростання песимістичних настроїв, незадоволеності життям, непевності в майбутньому і недовіри до владних структур. Утім, зберігалася певна соціальна стабільність, що вможливила здійснення владними структурами низки важливих для подальшого подолання соціально-економічної кризи політичних і економічних реформ: було прийнято Конституцію, здійснено грошову реформу і масову приватизацію, у результаті чого вже в 1998 році більшість підприємств перейшли у приватну власність. Багато в чому завдяки цьому на початок другої каденції президентства Л.Кучми була створена база для початку економічного піднесення, в якому був реально зацікавлений бізнес-клас, який від самого початку зростав головним чином на псевдо- і позаринкових операціях — трасових і валютних аферах, бартері та пошуку ренти, ґрунтованих на дотаціях із державного бюджету і привласненні права на пріоритетне використання природних ресурсів.

Нова інституціональна криза і "помаранчева революція" (1999–2004)

Парадокс десятилітнього правління Л.Кучми полягав у тому, що економічно провальний період від 1994 до 1999 року характеризувався політичною стабільністю, тоді як цілком успішний з економічної точки зору другий президентський термін супроводжувався бурхливими політичними збуреннями і безславно добіг кінця на небачених доти в посткомуністичному світі 12% зростання ВВП. Почасті причини цього пов'язані з касетним скандалом і провальним вибором наступника на президентських виборах 2004 року. Проте за цими подіями, що відіграли роль “спускового гачка” для маніфестації “антикучмізму”, приховувалися глибші причини, пов'язані насамперед із

³ Inglehart R. Modernization and Postmodernization. . Princeton, New Jersey, 1997.

тим, що сформована в попередні роки інституціональна система вступила у суперечність і з потребами найактивніших верств населення, і з інтересами впливових опозиційних політичних еліт, які не знайшли (або втратили) своє місце в усталеній владній ієрархії. Перший елітарний бунт проти Президента Л.Кучми у 2001 році не увінчався успіхом, бо ресурси подвійної інституціональної системи ще не були вичерпані, й для переважної більшості населення збереження стабільності мало більше значення, ніж можливість відправити Л.Кучму у відставку. Перші ознаки адаптації населення України до нових суспільних умов з'явилися лише 1999 року, а зростання реальних доходів практично не розпочиналося навіть до 2001 року, хоча з'явилися суттєві ознаки поліпшення макроекономічної ситуації. За цих умов суспільство все ще більше переймалося елементарним економічним виживанням, а не політичним протистоянням владної та опозиційних еліт.

Інша ситуація склалася на початку 2004 року, коли спостерігалось суттєве піднесення рівня життя і соціального самопочуття більшості населення. Відчувши певну свободу від повсякденної й виснажливої боротьби за фізичне виживання, чимало громадян України виявили підвищений інтерес до політичних колізій, пов'язаних із завершенням “епохи Кучми” і необхідністю вибору його наступника. І саме тут увиразнилася неспроможність подвійної інституціональної системи, що здатна запропонувати лише амбівалентні рішення у ситуаціях вибору стратегічного курсу держави і суспільства, наділяючи атрибутами легальності й легітимності взаємовиключні напрями розвитку.

Подвійна інституціоналізація — феномен тимчасовий і вочевидь гальмівний для процесу демократичної трансформації суспільства. Він створює рольову, нормативну й інфраструктурну переобтяженість інституціонального простору і постійно відтворює відчуття соціальної безпорадності й незадоволеності соціальним станом у більшості людей. Ця незадоволеність шукає вихід у прийнятті простих і однозначних гасел, які й було запропоновано політичною опозицією: “Бандити сидітимуть у в'язницях!”, “Владу потрібно відокремити від бізнесу!” тощо. Простота й загальнодоступність цих закликів вигідно контрастували із притаманною владі “багатовекторністю”, що нерідко означала виправдання лукавства, невизначеної політичної та моральної позиції. Перевага багатовекторної позиції полягає насамперед у тому, що вона позбавляє необхідності категоричного вибору — між Заходом і Сходом, між бізнесом і політикою, між правосуддям і корупцією. Проте такого штибу ресурси подвійної інституціональної системи, пов'язані з можливістю уникнути вибору між старим і новим в інституціональному просторі, виявилися незатребуваними в період президентських виборів 2004 року.

Події “помаранчевої революції”, що переломили адміністративний “сценарій” президентських виборів в Україні наприкінці 2004 року, призвели до “перелому” більшості тенденцій розвитку масової свідомості. Одні тенденції змінили спрямованість, інші — різко посилилися. Значні зміни, що сталися в суспільній свідомості під впливом революційних подій, пов'язаних із виборами Президента, давали підстави для висновку, що в процесі демократичного розвитку України настав перелом. У моніторинговому опитуванні початку 2005 року вперше було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості за цілою низкою показників. І передусім у політичній і морально-психологічній сферах. Однак результати опитування, проведеного одразу після парламентських виборів у квітні 2006 року, з усією очевидністю продемонстрували повернення установок і настроїв населення щодо демократичних принципів на “вихідні позиції” початку 2004 року. У підсумку з'ясувалося, що помітне поліпшення за низкою показників було не більш як “дистурбаціями” — тимчасовими сплесками демократичних настроїв.

Найпомітніше зростання демократичних настроїв на початку 2005 року фіксувалося за такими показниками: довіра до Президента, уряду, представницької влади; довіра до

інституту багатопартійної системи, партій і партійних лідерів; усвідомлення власної політичної ефективності — упевненості в тому, що “пересічні” люди можуть впливати на політичні процеси, які відбуваються в країні; підвищення соціального оптимізму — очікувань і впевненості в тому, що ситуація в країні поліпшуватиметься. Проте революційні очікування, надії й ілюзії не витримали постреволюційних реалій, котрі призвели до відновлення застійних тенденцій і зворотних настроїв в українському суспільстві.

Після революції... рік по тому

Етап трансформації суспільства, що настав за бурхливими подіями "помаранчевої революції, далекий від завершення. Його роль у демократичному розвитку українського суспільства ще доведеться ґрунтовно проаналізувати. Але вже сьогодні можна навести результати моніторингових опитувань, які дають змогу в першому наближенні оцінити наслідки "помаранчевої революції" для формування масової свідомості, думок, соціальних оцінок і настроїв громадян України. Оскільки результати цих опитувань ще ніде не опубліковані, в підсумковій частині доповіді ми наведемо не лише висновки, а й емпіричні дані, на яких ці висновки ґрунтуються.

Революційний сплеск соціального оптимізму на початку 2005 року спричинився до того, що в Україні вперше за всі роки незалежності кількість оптимістів удвічі перевищувала кількість песимістів. Проте не минуло й року, як тенденція переважання в країні соціального песимізму повернулася практично до попереднього рівня.

За рік кардинально змінилися настрої людей, пов'язані з думками про майбутнє України. Головною особливістю динаміки суспільних настроїв є суттєве збільшення частки людей, які висловлюють негативні настрої, та зниження частки тих, хто відчуває позитивні почуття, коли думає про майбутнє України. Так, наприклад, зменшилася питома вага тих, хто, міркуючи про майбутнє України, відчуває оптимізм, інтерес, упевненість, радість, задоволення. Водночас значно побільшало людей, у яких переважними відчуттями стали тривога, розгубленість, безпорадність, страх, песимізм. Якщо на початку 2005 року в масових настроях переважав оптимізм, то на початку 2006 року домінантним тлом суспільних настроїв виступає тривога. На тлі зростання песимістичних настроїв знизилася оптимістичні прогнози й очікування стосовно перспектив розвитку різних соціальних сфер життя в Україні.

Певною дистурбацією соціально-політичних процесів, що відбуваються в Україні, на жаль, виступив і масовий сплеск довіри населення до владних структур і конкретних політичних лідерів, що спостерігався в перші місяці після революції. Передусім це стосується розчарування у Президентові, рівень довіри до якого за минулий рік знизився на 20%. Поряд зі значним зниженням рівня довіри до Президента відбулося й різке зниження оцінки його діяльності. Від 1998 року до моніторингу включено запитання, пов'язані з оцінюванням діяльності президентів України, Росії, Білорусі та США (за десятибальною шкалою). Упродовж цього періоду найвищою була оцінка Президента США Б.Клінтона (1998–2001). У 2001 році вона сягнула позначки 7,7 бала. Після приходу до влади Дж.Буша оцінка Президента різко знизилася. У 2004 році рейтинг Дж.Буша становив 4,5 бала. Утім, його рейтинг був вищим за оцінку українським народом власного Президента — Л.Кучми (3,2 бала). За непопулярністю в Україні із Президентом Л.Кучмою міг позмагатися лишень Президент Росії Б.Єльцин (1998–2000). Після приходу до влади в Росії В.Путіна рейтинг Президента Росії в Україні різко підвищився. Прихід В.Ющенка до влади спричинив істотне зростання рейтингу Президента України (5,6 бала). У березні 2005 року за своєю популярністю у населення України В.Ющенко майже впритул наблизився до рейтингів В.Путіна (6,0 балів) і О.Лукашенка (5,8 бала), випередивши рейтинг Дж.Буша (5,0 балів). Проте на початку 2006 року рейтинг Президента України знову виявився найнижчим (3,8 бала), тоді як рейтинги В.Путіна та О.Лукашенка ще більше зросли й досягли однакової оцінки — 6,3 бала.

Поряд зі зниженням довіри до Президента упродовж 2005 року суттєво поменшала й частка людей, які довіряють іншим владним структурам: урядові і Верховній Раді. І

зараз у ставленні населення до представницької та виконавчої влади, як це було і раніше (до "помаранчевої революції"), недовіра знову переважає над довірою. Сплеск позитивного ставлення до інституту багатопартійності безпосередньо після "помаранчевої революції", наступним роком також обернувся подальшим зростанням негативних установок і зниженням позитивних.

Зворотні зміни демократичних установок багато в чому безпосередньо пов'язані із розчаруванням у лідерах "помаранчевої революції". На 15% зросла частка людей, які зазначають, що їм бракує "керівників, здатних управляти державою". Відповідаючи на запитання: "Чи підтримували Ви політичних лідерів "помаранчевої революції" і чи підтримуєте Ви їх зараз?", 15% респондентів відповіли, що "підтримували їх тоді, але не підтримують зараз". Та якщо одні люди достатньо чітко усвідомлюють зміну своїх поглядів, іншим "послужлива" пам'ять допомагає доволі безболісно змінити свою позицію. Якщо, приміром, на початку 2005 року відповідь "Не підтримував і не підтримую" дали 27% населення, то на початку 2006 року вважали що "ї тоді" не підтримували вже 39%. За рік утричі збільшилася питома вага людей, які вважають, що вони опинилися в програвшій внаслідок "помаранчевої революції", й удвічі поменшало тих, хто вважає себе у виграші. Негативна динаміка фіксується також у відповідях на запитання: "Яким чином результати президентських виборів вплинуть на добробут Вашої сім'ї у найближчі 5 років?".

Зрештою внаслідок некомпетентного політичного управління позитивні зміни в процесі демократизації в Україні за минулий рік були зведені нанівець, тобто повернулися до вихідного рівня початку 2004 року. Своєю чергою, негативні зворотні тенденції, що фіксуються упродовж усіх років незалежності України (такі, наприклад, як зростання антиринкових настроїв, ослаблення західних геополітичних орієнтацій тощо) помітно посилюються.

За період із березня 2004-го до березня 2005 року сталися істотні зміни в економічних оцінках, орієнтаціях та установках населення України: фіксується різке зростання антиринкових настроїв і поширеності негативного ставлення до процесів приватизації землі, малих і, особливо, великих підприємств. Поменшало людей, які мають намір заснувати власну справу (підприємство, фермерське господарство тощо), і тих, хто згоден працювати у приватного підприємця. Упродовж 2005 року під впливом "антиолігархічної" риторики антиприватизаційні настрої іще більше посилюються. На початку 2006 року частка людей, котрі негативно ставляться до приватизації великих підприємств, становила дві третини населення (67%). Слід зауважити, що невдовзі після проголошення незалежності України в опитуванні 1992 року таких людей було вдвічі менше — близько 32%. Значно зросло й негативне ставлення до приватизації землі. Якщо у 1992 році негативно до приватизації землі ставилися 14%, а позитивно — 64%, то 2006 року позитивно до приватизації землі ставляться лише 24%, а питома вага осіб, негативно налаштованих щодо приватизації землі, збільшилася до 53%. Відчутні стрибки у зростанні приватизаційного негативізму припадають на два останні роки.

Упродовж революційного й постреволюційного періоду поряд зі зростанням антиринкових настроїв, хоч як це дивно на перший погляд, посилюється тенденція формування орієнтацій масової свідомості на східний геополітичний вектор міжнародної консолідації України. Так, різко зросло негативне ставлення населення до ідеї вступу України до НАТО. Зазначимо принагідно, що поступове зростання негативних установок відзначалося в перебігу всього моніторингу. Безпосередньо після "помаранчевої революції" (початок 2005 року) кількість противників союзу із НАТО різко збільшилася (як за рахунок тих, хто ставився до цієї проблеми нейтрально, так і за рахунок прихильників такого союзу) і перевищила половину населення. На початку 2006 року частка противників вступу до НАТО зросла ще на 14%(!) і зараз становить майже дві третини дорослого населення України (64%), а частка прихильників скоротилася до 13%. У 2005 році 54% населення України висловлювали позитивне ставлення до "ідеї

приєднання України до союзу Росії і Білорусі” (негативне — 28%). Незважаючи на те, що поширеність позитивних орієнтацій на “східнослов'янський союз” у 2005 році знизилася порівняно із 2004 роком, коли позитивно до цієї ідеї ставилося 63% (а негативно — 20%), у 2006 році питома вага прихильників цього союзу знову зросла до 61%.

Виявляючи певну амбівалентність, масова свідомість поряд зі “східною” орієнтацією водночас назагал схвалює також ідею вступу України до Європейського Союзу: 61% населення у 2006 році підтримали цю ідею. Але й кількість противників такого напрямку розвитку значимо збільшилася — з 12% у 2004 році до 25% у 2006-му. Загалом близько 20% населення посідають амбівалентну геополітичну позицію, підтримуючи ідею вступу України як до східного, так і до західного союзу.

Нерідко геополітичні орієнтації українців суперечать їхньому електоральному вибору. Аналіз взаємозв'язку між підтримкою тих чи тих політичних сил під час виборчих кампаній доволі часто виявляє прірву між особистою політичною позицією людей і програмами тих політичних сил, за які вони голосують. Наприклад, позитивно ставляться до союзу з Росією і Білоруссю по 36% як серед тих, хто проголосував за В.Ющенка у третьому турі президентських виборів 2004 року, так і з-поміж тих, хто голосував за “Нашу Україну” на парламентських виборах 2006 року. Позитивно ставляться до союзу з Росією і Білоруссю також 31% тих, хто голосував на парламентських виборах за БЮТ, і 57% електорату Соціалістичної партії. Негативно ставляться до вступу до НАТО 43% тих людей, хто проголосував за В.Ющенка у третьому турі президентських виборів 2004 року, і 40% тих, хто віддав свої голоси за “Нашу Україну” на парламентських виборах 2006 року. Негативно ставляться до вступу до НАТО також 42% з-поміж тих, хто проголосував за БЮТ на парламентських виборах, і 61% — серед тих, хто на парламентських виборах голосував за соціалістів.

Можна бачити, що причини зміни своїх настроїв самі люди пов'язують, першою чергою, із розчаруванням у лідерах “помаранчевої революції”. Проте, на наш погляд, такі метаморфози масової свідомості багато в чому пояснюються не лише об'єктивними результатами діяльності конкретних політиків, а й тим, що вияскравлений у перші пореволюційні місяці соціальний оптимізм населення значною мірою мав “утриманський” характер. Він супроводжувався “фантастичним” (для соціологічного моніторингу) сплеском довіри до нових політичних лідерів, і насамперед до новообраного Президента України. Однак, надаючи великий кредит довіри новій владі, суспільна свідомість тим самим заразом атрибутувала їй усю повноту відповідальності за подальший розвиток країни і власний добробут. Рівень політичної та громадянської активності населення крім участі в революційних подіях, як і раніше, залишався низьким. Не діставши очікуваного “всього й одразу”, населення глибоко розчарувалося в новій владі. На перший погляд, це доволі несправедливо, адже, навіть за самозвітами людей, їхня заробітна плата (пенсії, стипендії) у середньому зросла на 45%, а середньодушовий дохід — майже на третину (31%). Проте при цьому майже дві п'яті населення (39%) зазначили, що матеріальні умови їхньої сім'ї за останній рік погіршилися; поліпшилося матеріальне становище у 14%, тоді як рік тому поліпшення свого матеріального становища відзначили 20%. Від 21% до 29% зросла частка людей, які наголошують, що “терпіти наше скрутне становище вже неможливо”. Зауважимо, втім, що аналогічні настрої висловлюються за умов підвищення низки показників матеріального добробуту (наприклад, кількість абонентів мобільного зв'язку зросла майже вдвічі за останній рік) і на загальному тлі певного поліпшення соціального самопочуття.

Аналізуючи загалом причини “в'янення” демократичних паростків масової свідомості, найпростіше “списати” все на розчарування в лідерах “помаранчевої революції”, зумовлене їхніми нескінченними сварками, покvapливими політичними заявами і некомпетентними рішеннями. Як свідчать результати опитувань, здебільшого так і відбувається. Проте, на наш погляд, підґрунтя таких масових настроїв значно

глибше і може обернутися негативними наслідками для подальшого розвитку демократії в Україні.

Від часу проголошення незалежності населення України мусить жити за умов соціальної аномії, що характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації, яка неможлива без спільного уявлення про те, "що таке добре, і що таке погане", що в цьому суспільстві заохочується, що засуджується і що карається. Колишня ціннісно-нормативна система, що консолідувала тоталітарне суспільство, зруйнована, а нова, ґрунтована на демократичних цінностях, так і не була сформована. Ці умови вже давно призвели до високого рівня аномійної деморалізованості понад 80% населення України. Але стан аномії не може тривати в суспільстві як завгодно довго. За таких умов масова свідомість шукає ціннісні "підпірки" в історичному минулому і вдається до пошуків "месії", котрий прийде і дасть лад країні. Таким месією в аномійному суспільстві може стати авторитарний лідер фашизоїдного штибу, або тоталітарний лідер із комуністичною риторикою, або архаїчно-традиціоналістський "духовний пастир". В Україні поки надто живими є рани від фашистських і комуністичних лідерів. Не знаходячи в соціумі не лише нових дієвих демократичних цінностей, а й навіть чинних елементарних законів, масова свідомість звертається до традиціоналістської ціннісної бази регулювання соціальних відносин. Інтуїція підказала новій політичній силі, що йде і прийшла до влади, атрибутику та риторичку, котра відповідає цінностям, що набирають у суспільстві ваги морально-консолідаційного підмурку. Звідси й доволі дивна для політичних лідерів, які проголошують курс на інтеграцію в сучасну демократичну спільноту, традиціоналістська орієнтація: архаїчне вбрання і зачіски, молебні і богослужіння на вищому державному рівні, спроби запровадити релігійні догмати в державну систему освіти, непотизм (кумівство) як головний принцип добору кадрів при формуванні владних структур тощо.

Проте критики такої поведінки й політики недооцінюють ту обставину, що архаїчність атрибутики і соціальної поведінки нової влади значною мірою відповідають власному (у певному сенсі "вимушеному" за умов тривалої аномії та беззаконня) вибору населенням України традиціоналістської моделі консолідації та розвитку українського суспільства на нинішньому етапі.

"Помаранчева революція", що маніфестує себе як демократична за своєю ціннісно-нормативною сутністю виявилася культурно-етнічною революцією. В електоральному розколі України із подальшим дедалі більшим розмежуванням електорату ключову роль почав відігравати чинник історичної *ідентичності*. Ця категорія, що дістала обґрунтування у праці львівського соціолога В.Середа,⁴ є, на наш погляд, найадекватнішим конструктом для аналізу відцентрових і доцентрових сил у консолідаційних процесах, що виникли в Україні після "помаранчевої революції" — розмежування і консолідація населення України вздовж осі "Захід–Схід".

- На Заході України населення консолідується на ґрунті своєї історичної пам'яті та відповідного їй почуття — "вирватися з-під гніту Росії".
- Консолідація населення Східної України здійснюється на базі історичної пам'яті та відповідного почуття "соціально-культурного зв'язку із Росією".
- Населення Центру України за цих умов, балансуючи між Заходом і Сходом, зазнає подвійного тиску соціальної невизначеності (аномійна невизначеність і проблема вибору спрямованості історичної ідентичності), схильючись радше в бік Заходу, але не консолідуючись із ним цілком внаслідок дещо відмінного

⁴ Sereda V. Regional Historical identities in Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk" // Наукові записки. Національний університет "Кієво-Могилянська академія". Соціологічні науки. – Том. 20. – Київ, 2002. – С.26-34; Sereda V. Regional Historical Identities and Memory // Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Україна Модерна. Спеціальний випуск / За ред. Я.Грицака, А.Портнова, В.Сусака. Львів-Київ: Критика, 2007. – С. 160-209.

історичного досвіду. За умов подвійної невизначеності тут більшою мірою слід очікувати зростання потреби в авторитарному лідері на кшталт В.Путіна чи О.Лукашенка, але з українською атрибутикою.

Парадокс “національних особливостей” розбудови демократії в Україні, на наш погляд, пояснюється тим, що демократична риторика і з вуст населення, і з вуст нової влади зараз значною мірою має прагматичний характер. Вона зумовлена більше надією на підтримку і допомогу з боку “заможного” Заходу, ніж реальним бажанням самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя. Йдеться передусім про такі демократичні цінності, як верховенство права і рівність усіх перед законом, повага до прав та інтересів кожного громадянина, свобода слова, відсутність дискримінації, соціальна солідарність, громадянська активність тощо. Щоб ці цінності не були порожнім звуком, владна еліта насамперед сама має демонструвати відповідні зразки поведінки.

Але нова влада свою політику розпочала з порушення демократичних норм. Першою чергою це стосується Президента, котрий, починаючи від першої (надто поспішної) інавгурації та масових звільнень, часто проводив і озвучував свою політику, мало переймаючись тим, щоб це відповідало чинному законодавству. Ключові, за визначенням, фігуранти у процесах легітимації демократичних норм, зокрема міністри юстиції та МВС, представники прокуратури та судів, самі нерідко фігурували у скандалах, пов'язаних із порушеннями законів, ловилися на брехні, але не зазнавали жодних санкцій з боку вищої влади.

Консолідувати суспільство і розгорнути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень здатні тільки першочергова і найпильніша увага влади до створення умов суворого контролю за виконанням прийнятих і ухвалюваних законів і демонстрація особистих зразків поведінки, що відповідають не архаїчним, а сучасним демократичним цінностям.